

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҶОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

1-2020

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Г.Юсупова	
Ўзбекистон халқ хўжалигида Фарғона иқтисодий районининг ўрни (XX асрнинг 50-70 йиллари мисолида)	162
Д.Юлдашева, Н.Набиева	
Энахон Сиддиқованинг “Ватанга бахшида умр” хужжатли лиро-эпик қиссасида замонамиз қаҳрамони масаласи	165
И.Жўраев	
Бадиий адабиётда ижтимоий-маиший муаммолар ифодаси.....	168
О.Холматов	
Э.М.Ремарк романларида уруш ва инсон талқини	171
С.Хақназарова	
Абдулла Шер асарларида миллий менталитет ва маҳаллий колорит ифодаси	175
А.Мамажонов	
Мазмуни умумлашган қўшма гаплар.....	178
Н.Қўлдашев	
Экологик лингвистика фанлараро илм-фан сифатида: манба ва динамика	181
М.Ғофурова	
Нутқнинг лингвомаданий жиҳатдан бўёқланганлиги ва уни белгиловчи омиллар	185
У.Буриева	
Функционал дискурс таҳлили муаммолари	189
Д.Ҳакимова	
Нутқий мулоқотнинг гендерологик фарқланиш масалаларига оид	192
Ҳ.Сотволдиева	
Мақол ва маталлар олами идрок этиш миллий хусусиятларининг инъикоси сифатида	195
М.Мамажонов	
Аллюзив антропонимлар ва уларнинг бадиий матнда қўлланилиши.....	198
Ш.Имомназарова	
Ўлан ва лапар жанрларининг ўзаро муштарак ҳамда фарқли хусусиятлари	200
Ф.Анварова	
Синонимларнинг тилда қўлланилиши	204
М.Ҳайитова, М.Мирзаахмедов	
Боғча болалари ўртасида инглиз тилини ўқитишни такомиллаштиришнинг баъзи педагогик асослари	207

УДК: 4+(042)

НУТҚНИНГ ЛИНГВОМАДАНИЙ ЖИХАТДАН БЎЁҚЛАНГАНЛИГИ ВА УНИ
БЕЛГИЛОВЧИ ОМИЛЛАР

ЛИНГВОКУЛЬТУРНАЯ ОКРАСКА РЕЧИ И ОПРЕДЕЛЯЮЩИЕ ЕЕ ФАКТОРЫ

LINGUOCULTURAL COLORING OF SPEECH AND THE FACTORS DETERMINE IT

М.Ғофурова

Аннотация

Мақолада турли тиллар қардош бўлганида ҳам дунёнинг тил воситалари орқали идрок қилиниши, ҳар қандай нутқий мулоқотнинг миллий ўзига хослиги, унинг лингвомаданий жиҳатдан бўёқли бўлиши, нутқ маҳсулотли, тиллар – ўзларининг асосий коммуникатив вазифасини бажаришга лингвомаданий ва бошқа омиллар қай даражада таъсир кўрсатиши мумкинлиги ёритиб берилади.

Аннотация

В статье освещаются вопросы о восприятии мира с помощью языковых средств даже тогда, когда разные языки являются родственными, национальном своеобразии любого речевого общения, его лингвокультурной окраске, речевом продукте, языках – о влиянии лингвокультурных и других факторов на выполнение ими их основной коммуникативной функции.

Annotation

The article explains how language can be understood even when different languages are connected, the national identity of any speech communication, its linguistic competence, the ability of language, linguistic and other factors to influence the main communicative function of languages.

Таянч сўз ва иборалар: номинатив, онг маҳсули, рефлексия, олам манзараси.

Ключевые слова и выражения: номинативный, продукт сознания, рефлексия, картина мира.

Keywords and expressions: nominative, the product of consciousness, reflection, world view.

Ҳар қандай нутқий мулоқотнинг миллий ўзига хослиги, унинг лингвомаданий жиҳатдан бўёқли бўлиши ХХ аср охири ва ХХI аср тилшунослари томонидан тан олинган ҳукм сифатида намоён бўлди. Бу табиийдир, чунки ҳар қандай нутқий мулоқот қандайдир бир вазиятда содир бўладики, бу вазият ўз навбатида турли маданий лингвистик, ижтимоий, иқтисодий, психологик, диний ва бошқа база устида яратилган вазиятда амалга оширилади. Бу нарса ўз навбатида шу нутқий мулоқот фонини ташкил қилувчи компонентларни яратиладиган нутқ маҳсулотига бевосита ёки билвосита таъсир кўрсатишига олиб келиши инкор қилиб бўлмайдиган факт эканлигини билдиради.

Нутқ маҳсулотли: маданий омиллар, этник омиллар, рухий омиллар, ижтимоий-иқтисодий, физиологик омиллар, нутқ вазияти шакллари, сўзловчининг нутқий интенцияси. Тилда инсон омили деганда сўзловчининг шахси ва нутқ вазияти табиатидан келиб чиққан ҳолда нутқ маҳсулотини яратиш, бу нутқ маҳсулотининг сифати, табиати, коммуникатив мақсади ва шу каби омилларини тил маҳсулотли яратилишидаги роли ва ўрнини ўрганиш тушунилади.

Ҳар бир шахс муайян бир жамоа, этномаданий гуруҳ, аниқроғи бир халқ ёки

миллатнинг бир таркибий қисми бўлганлиги учун юқорида номи зикр этилган турли характер ва табиатга эга бўлган омиллар шахснинг нутқий хулқига таъсир кўрсатганидек, бутун бир халқнинг нутқий хулқига таъсир кўрсата олади.

Тил халққа хизмат қилади. Алоҳида олинган яқка бир шахс халқдан ташқарида тура олмайди. Яқка одамга мулоқотга эҳтиёж йўқ, демак, тилнинг ҳам унга кераги йўқ. Жамоанинг психолингвистик хусусияти алоҳида шахслар психолингвистик хусусиятларининг йиғиндисидир. Ҳудди шундай жамоанинг лингвомаданий хусусияти шу жамоада яратилаётган нутқ вазиятларини лингвомаданий хусусиятларининг мажмуи сифатида намоён бўлади.

Ҳар бир миллатнинг тили бошқа миллатлар тилларидан фарқланганидек, халқлар этник, психик, маданий ва бошқа хусусиятлари ҳам бошқа халқлар этник, психик, маданий ва бошқа хусусиятларидан фарқ қилади.

Ушбу мақолада бу тиллар – ўзларининг асосий коммуникатив вазифасини бажаришга лингвомаданий ва бошқа омиллар қай даражада таъсир кўрсатиши мумкинлиги ёритиб берилади, тилларни этнопсихологик ва лингвомаданий жиҳатдан қиёслашнинг шуниси қийинки бунда кўпроқ умумий қонуниятлари яратилган тил

М.Ғофурова – ҚДПИ инглиз тили ва адабиёти кафедраси ўқитувчиси.

материали табиати сифати, миқдорий кўрсаткичларини таҳлил қилиш йўли билангина объектив маълумотларни олишимиз мумкин.

Айрим олинган тушунчалар майдонининг турли тиллар структурасида тизимланиши ўша тилларда сўзлашувчи кишилар менталитети, борлиқни когнитив жиҳатдан категоризация қилиш хоссаларига боғлиқ бўлгани учун ҳар доим ҳам математик жиҳатдан асосланган кичик силлиқ ечимларни топа билмаслигимиз мумкин.

Тилнинг лингвокультурологик жиҳатларини белгиловчи куйидаги нутқий мулоқот стереотипларини санаб ўтишимиз мумкин:

1. Алоҳида олинган бир шахснинг нутқий хулқи стереотипи у мансуб бўлган тилнинг қонуниятлари томонидан белгиланади.

2. Тил қонуниятлари шу тилда сўзлашувчи шахс учун бажарилиши мажбурий бўлган алгоритмлар йиғиндисидан иборатдир.

3. Умуминсоний қадриятлар кўп ҳолларда ҳеч қаерда ёзиб қўйилмаган, аммо шу тил жамоаки, коллективи томонидан бажариш учун қабул қилинган прескриптив характердаги қонун-қоидалар, ҳукмлар йиғиндиси.

4. Тилларда сўзловчи шахслар олдида нутқ маҳсулотини яратишга қўйиладиган интролингвистик талаблардан ташқари мавжуд бўлган экстроллингвистик талаблар ҳам сўзловчи томонидан бирдай қабул қилина олмайдиган коэффицентлардан ҳисобланади.

5. Ҳар бир сўзловчининг нутқ акти пайтидаги руҳий ҳолати, соғлиғи, кайфияти, билим савияси, маданияти, социоллингвистик параметрлари, турлича бўлганлиги учун муайян бир тилда сўзловчилар сони 100 млн хил бўлади. Ёки ундан ҳам кўпроқ бўлиши мумкин.

6. Бу параметрлар доим бир хил таъсир кўрсата олади, деб айтиб бўлмайди. Улар орасида салбий таъсирини йўқотиб бўладиган ҳамда салбий таъсирини йўқотиб бўлмайдиган параметрлар мавжуд. Маълум мақсадларда нисбатан яхшироқ, яъни тил нормасида максимал даражада яқинлаштирилган нутқ маҳсулотларини яратиш пайтида айрим салбий коэффицентларга эга бўлган параметрлар нейтрализациясида кузатилади.

Параметрларнинг бу каби гуруҳларга бўлишининг сабаби шуки, бу гуруҳ

вакиллари бир – бирдан ўзгаришларига чидамлилиги билан кескин фарқ қилади.

Нутқ маҳсулотининг жадвал сифатига таъсир кўрсатувчи салбий ва ижобий коэффицентга эга бўлган параметрлар.

Салбий коэффицентга эга бўлган параметрларнинг асосий белгиси шуки, уларни умуман ўзгартириб бўлмайди. Масалан, эркак аёл бўлиб қолмайди, қора танли одам оқ танлига айланиб қолмайди ёки инглиз ўзбек бўлиб қолмайди ва ҳоказо.

Ижобий коэффицентга эга бўлган параметрларни нутқ моменти ва нутқ маҳсулоти мақсадларидан келиб чиққан ҳолда ўзгартириш мумкин. Масалан, саводплик даражаси пастроқ бўлса, уни кўтариш, кайфияти ёмон бўлса яхшилаш мумкин ва ҳоказо. Бу ҳолатнинг назарий асосларини ёритиб бериш учун Г.В.Колшанский “Олам манзараси” муаммоси билан боғлиқ куйидаги жиҳатларни келтиради:

1. Инсон олам манзарасининг объективлаштирилмаган (моддийлаштирилмаган) ҳолатида бундай манзара локаллаштириш “майдони” ҳисобланади;

2. “Олам манзараси” куйидаги ҳолларда инсон томонидан яратилади:

а) хаётий фаолиятга асос буладиган дунё образларининг предметлаштирилиши, объективлаштирилиши натижасида. Бу, ўз моҳиятига кўра, дунё образининг қайта юзага чиқиши ҳисобланади ва

в) рефлексия жараёнида янги образларнинг ишлаб чиқирилиши натижасида бу дунё образининг қурилишидан иборат бўлади;

3. Олам манзараси – бу воқеликнинг кўзгудаги акси эмас, балки унинг муайян тарзидаги талқинидир, чунки “оламни муайян призмалар орқали кўриш ҳисобига яратиладиган оламнинг ҳар қандай манзараси ҳар доим муқаррар равишда инсоний субъективлик, ўзига хосликнинг белгиларини ўз ичига олади. Олам манзараси инсоннинг оламни идрок этиш негизи бўлиб, ўзида унинг асосий хусусиятларини мужассам этади” ки, бу, тилнинг антропоцентриклиги билан боғлиқдир (26.41).

М.Хайдеггернинг фикрича, “Олам манзараси” тушунчаси куйидагилардан иборат бўлади: “манзара” сўзини эшитиб, биз аввало ниманингдир инъикоси тўғрисида ўйлаймиз. Шунда дунё манзараси тегишлича, гўёки, умуман бутун борлиқнинг акси бўлади. Бирок, дунё манзараси бирмунча кенгроқ маънога эга. Биз бунда дунёнинг ўзини, умуман унинг бутун

борлиғини биз учун белгиловчи ва шарт ҳисобланадиган тарзда назарда тутамиз. Бу ўринда манзара чизилган нарсанинг эмас, балки нутқ маҳсулотида эшитилган нарсани англатади: биз ниманингдир манзарасини ўзимизга тасаввур этамиз... Ниманингдир манзарасини ўзи учун тасаввур этиш; борлиқнинг ўзини ўз олдига унинг қай ҳолатда бўлса. шундай ҳолатда қўйиш ва уни ҳар доим шундай тасаввур қилишни англатади. Лекин бу ерда ҳозирча бундай манзара моҳиятига тегишли ҳал қилувчи таъриф йўқ. “Биз ниманингдир манзарасини ўзимизга тасаввур этдик” деган жумла нафақат бизнинг борлиқни, умуман, қандайдир тасаввур қилганимизни, балки ушбу борлиқнинг бизнинг тасаввуримизда унга хос бўлган ва уни тизим сифатида ташкил этадиган жамики унсурларнинг бизнинг тасаввуримизда намоён бўлишини билдиради. Ушбу “манзаранинг тасаввур этилиши” иборасида компетентлик, бутунлик, аниқ мақсадга йўналтирилганлик жанрларга тегишли. Олам манзарага айланган жойида умуман борлиққа нисбатан худди инсон бутун диққат-эътиборини қаратган нарсага бўлгани каби муносабат билдиради ва шунинг учун у ушбу манзарани ўзига *тақдим* этиш, тасаввур ҳазинасида олиб қолишга ҳаракат қилади. Моҳиятан англаб етилган олам манзараси шу тахлитда оламни тасвирлайдиган манзарани эмас, балки бундай манзара маъносида англаб етилган дунёни англатади... Дунё манзараси ҳақида гап кетадиган жойда умуман борлиққа тегишли туб ечим чиқарилади. Борлиқнинг мавжудлигини ушбу борлиқ тасвиридан излашди ва топилди” (105.49).

Дунёнинг реал манзараси бу инсондан ташқаридаги объектив ҳолат, бу инсонни ўраб турган оламдир.

Дунёнинг маданий манзараси бу реал манзаранинг инсоннинг сезиш органлари ёрдамида олинган ва унинг жамоатчилик ҳамда индивидуал онги орқали ўтган тасаввурлари негизида шакллантирилган тушунчалар призмаси орқали акс этишидир.

Дунёнинг лисоний манзараси воқеликни дунёнинг маданий манзараси орқали акс эттиради. Аммо, барибир, қисм яхлитлик, тил маданиятнинг бир қисмининг ўзаро нисбати ҳақида эмас, балки уларнинг ўзаро ҳаракати ҳақида гапириш тўғрироқ бўлади. Тил-маданиятнинг бир қисми, лекин маданият ҳам тилнинг фақат бир қисми. Демак, дунёнинг тилдаги манзараси, моабодо маданий манзара деганда биз инсон онгида мужассам бўлган

дунё образини яъни, инсоннинг моддий, жисмоний тажрибаси ва маънавий фаолияти натижасида яратилган дунёқарашни тушунадиган бўлсақ, унда тўлалигича маданий манзара билан қамраб олинмаган. Шундай қилиб, дунёнинг маданий ва тилдаги манзаралари ўзаро бир бири билан чамбарчас боғланган. Узлуксиз равишда ўзаро ҳаракатда бўлади ва дунёнинг реал манзарасига чиқиб боради.

С.Т.Тер-Минасованинг фикрича, дунёнинг миллий манзараси унинг тилдаги манзарасига нисбатан бирламчидир. Миллий манзара тегишли тилдаги манзарага нисбатан тўлароқ, бойроқ ва теранроқдир. Бироқ, айнан тил дунёнинг миллий-маданий манзарасини амалга оширади, вербаллаштиради, уни сақлайди ва авлоддан авлодга етказди. Тил дунёнинг миллий қиёфасида мавжуд бўлган ҳамма нарсани ҳам қайд қила олмайди. лекин ҳамма нарсани баён қилиши мумкин. Бизнинг фикримизча, маданиятнинг тилга нисбатан ёки, аксинча, тилнинг маданиятга нисбатан бирламчилиги ҳақида гапириш мақсадга мувофиқ эмас. Аслида булар иккита ўзаро бир бири билан боғланган “дунё манзаралари” бўлиб. сабаб-оқибатли алоқаларнинг уларга нисбатан қўлланиши мумкин эмас.

Турли тиллардаги айни бир хил тушунчани ифодаловчи сўзларнинг семантик сиғимида кўра фарқланиши, воқеликнинг ҳар хил парчаларини қамраб олиши мумкин. Дунё манзарасини тақдим этадиган мозаика парчалари инсон миясида атрофдаги олам инъикоси натижасида олинган тушунчали материал ҳажмига қараб ҳар хил тилларда фарқланиши мумкин. С.Т.Тер-Минасованинг фикрича, инъикос усуллари ва шакллари ҳам тушунчаларнинг шакллантирилиши сингари ўз навбатида ушбу нутқ жамоаси ҳаётининг ижтимоий-маданий ва табиий ўзига хос хусусиятларига боғлиқ бўлади. Тил орқали тафаккурдаги тафовутлар айнан бир хил тушунчани ифодалаш шакллариининг ортиқчалиги ёки етишмаслигини сезишда намоён бўлади.

Ю.Д.Апресян дунёнинг лисоний манзараси ҳақидаги масаланинг ҳозирги ҳолатини тавсифлаб, бундай тадқиқотнинг иккита асосий йўналишда кетаётганини қайд қилади (3.38).

1. Бир томондан. тилга оид ва умумий маданий онг “стереотиплари”, ушбу этнос учун характерли бўлган айрим жиҳатлари тадқиқ қилинади. Муаллиф уларни ўзига хос лингвомаданий изоглосслар ва изоглосслар

туркумлари, деб атайди. Булар кўнгил, хасрат, тақдир, кечмиш, ирода ва шу каби типик жиҳатлардир. Бошқа томондан, деб қайд қилади муаллиф, носпецифик жиҳатларнинг ўзига хос коннотацияларидир (масалан. турли маданиятлардаги ранглар билан ифодаланадиган рамзлар).

2. Айна бир вақтда “тил учун хос бўлган дунёга нисбатан гарчи “содда” бўлса-да, лекин илмийгача бўлган яхлит қарашни излаш ва қайта таъмирлаш бўйича изланишлар бормоқда” Яъни, “умуман диалект” тадқиқ қилинапти. Муаллифнинг фикрича, бу ўринда миллий ўзига хосликнинг ҳисобга олинишида барибир “асосий диққат-эътибор айнан шу дунёнинг тилдаги яхлит манзарасига қаратилади”. Муаллиф охириги йўналишнинг асосий қоидаларини хулосалаб, шундай қайд қилади:

1. Ҳар бир табиий тил дунёни идрок этиш ва ташкил қилиш (концептуаллаштириш) нинг муайян усулини акс эттиради. Унда ифодаланадиган моҳиятлар қарашларнинг қандайдир ягона тизимда ўзига хос жамоатчилик фалсафасига мужассамлашади, бундай фалсафа ушбу тилда гаплашувчилар учун мажбурий қоида сифатида белгиланади.

2. Тил учун хос бўлган воқеликни концептуаллаштириш усули (дунёқараш) қисман универсал, қисман миллий жиҳатдан ўзига хос бўлиб, турли тилларда сўзлашувчилар дунёни бирозгина турлича, ўз тиллари призмаси орқали қуришлари мумкин.

3. Бошқа томондан. у кўпгина муҳим деталлари юзасидан дунёнинг илмий манзарасидан фарқ қилиши сабабли “содда” ҳамдир. Бунда оддий тасаввурлар асло фақат соддагина эмас. Кўпчилик ҳолларда улар

худди илмий тасаввур каби мураккаб ва қизиқарлидир. Масалан, инсоннинг ички олами ҳақидаги оддий тасаввурлар шундайдир...” (Ўша жойда. 39).

Г.В.Колшанскийнинг қайд қилишича, тилнинг мазмунан ташкил қилинишидаги бир тизимга солувчи негизни излашлар лингвистларни тилнинг семантик таҳлилига олиб келди. Тилга нисбатан бундай ёндашув сўзларнинг аҳамиятига нисбатан бир тизимли қарашни назарда тутди. Гап семантик майдон услуби ҳақида бормоқда. Семантик майдон деганда, қандайдир тушунча (баъзан – ғоя) атрофида гуруҳлашадиган сўзлар ва сўз бирикмалари назарда тугилади. Матннинг бундай элементлари “семантик примитив” сўзлар ва идиомалар амал қилишини фарз қилади. И.Трир фикрига биноан, “семантик майдон” луғатнинг ушбу тилнинг муайян “тушунчали” соҳасини қамраб оладиган муҳим қисмидан иборат. “У бетакрор, ўзининг ички қонунлари билан бошқарилади ва ўзининг турли тиллар ҳамда айнан бир тил тарихидаги мавжуд шунга ўхшаш ҳодисаларга ўхшамайдиган “дунё манзарасини” амалга оширади” (14.10).

Ҳатто турли тиллар қардош бўлганида ҳам дунёнинг тил воситалари орқали идрок қилиниши ва концептуаллаштирилишидаги тафовутлар жиддий бўлиши мумкин. Бошқача айтганда. турли тилларда дунё манзаралари ўзига хос хусусиятларга эга бўлиши мумкин.

Дунёнинг тилда, лисоний манзарасида этник менталитет ушбу тилда сўзлашувчиларнинг атрофдаги дунё ҳақидаги ментал тасаввурини акс эттирадиган рамзий образларда вербаллашган “асосий” маданий концептларда долзарблашади.

Адабиётлар:

1. Колшанский Г.В. “Объективная картина мира в познании и языке”. –2012.
2. Ермолаева О.Н. “Library science Abstracts”. –1960.
3. Апресян Ю.Д. “Языковая картина мира и системная лексикография”. –2017.
4. Тер-Минасова С.Т. “Язык и межкультурная коммуникация”. –2012.

(Тақризчи: Ш.Искандарова – филология фанлари доктори, профессор)